

אילן טרואן, **עיצוב ההתיישבות הציונית: דמיון ותכנון במבחר המציאות**. הוצאת מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2013. 333 עמ'.

ארנון גולן

הספר הוא תרגום של ספרו של פרופ' אילן טרואן שיצא לאור בשפה האנגלית לפני כעשור.¹ למרות הזמן הרב שעבר בין הוצאתו לאור בגרסתו האנגלית לבין תרגומו לשפה העברית, נדמה כי לא נס ליחו של ספר חשוב ומרכזי זה העוסק בבנייתו ובעיצובו הפיזי של מפעל ההתיישבות הציוני מאז ראשיתו בתחילת שנות השמונים של המאה התשע עשרה ועד לתחילתה של המאה העשרים ואחת.

רבות נכתב על היבטים שונים בתולדות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, אך ספרות מחקרית מקיפה על התהליך כמעט ואינה קיימת. בהקשר זה ראוי לציון ספרו של אלכס בין שיצא לאור בשנות הארבעים של המאה הקודמת ולאחר מכן במספר מהדורות עד ראשית שנות השמונים. עבודתו של בין נשאה אופי תיאורי והציגה את הסיפור הציוני של ההתנחלות המחודשת של העם היהודי במולדתו.² מחקר שמחברו הגיאוגרף פרופ' אהרון קלרמן התפרסם לפני כשני עשורים והתמקד במאפיינים המרחביים של תהליך ההתיישבות היהודית בארץ ישראל.³ רבות נכתב על היבטים שונים של תהליך ההתיישבות ובעיקר על ההתיישבות השיתופית הייחודית למפעל הציוני שזכתה לתשומת לב עולמית. מאז שנות השמונים נכתבו מחקרים במספר גדל והולך על ידי חוקרים שדגלו בגישה ביקורתית – מרכזיסטית ושראו בהתיישבות הציונית חלק ממפעל ההתיישבות הקולוניאלי האירופי.⁴

ספרו של פרופ' טרואן עוסק הן בהיבט היסטורי, תולדות ההתיישבות הציונית, הן בהיבט גיאוגרפי שמוקדו הדיון בעיצוב המרחב הציוני, והן בהיבט התרבותי-חברתי ובתוך כך דן במבקרי המפעל הציוני מן הזרמים הניאו- והפוסט-מרכזיסטיים. הספר אינו מתיימר להיות דיון מקיף בתולדות ההתיישבות אלא מתמקד בממשק שבין הפן האידאולוגי לבין הדרך בה המנהיגות והמתישבים הציונים ביקשו לתכנן ולעצב את המרחב הלאומי עבור אוכלוסייה שרובה התגורר מחוץ לגבולותיה של ארץ ישראל. הספר מורכב משלושה חלקים מהם שניים שעוסקים בתקופה שבין ראשית ההתיישבות הציונית ועד לקום מדינת ישראל ואילו השלישי עוסק בעיר בתקופה שמאז קום המדינה ועד לראשית המאה העשרים ואחת.

עניינו של החלק הראשון הוא ההתיישבות החקלאית הציונית. הפרק הראשון עוסק בתקופת העלייה הראשונה ובעיקר באופייה החברתי-תרבותי של מערכת היישובים שקמה בשני

העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה. פרופ' טרואן דן במקורותיו של הכפר הציוני ומלמדנו שהם מצויים במזרח אירופה, האזור ממנו עלו מרבית היהודים בתקופה זו, ובתבניות חברתיות וגיאוגרפיות-תרבותיות שאפיינו את הקהילות היהודיות והלא-יהודיות שהתגוררו בתחומיו. הפרק השני עוסק בהבניה הכלכלית של הכפר הציוני ובתהליכי הניסוי והטעיה שאפיינו אותו. כאן עומד פרופ' טרואן על המקור האידיאולוגי המערב אירופי של דגמי הפעילות הכלכלית של היישובים, שבין היתר הביאו להתפתחות הדגם היישובי השיתופי הקיבוצי והמושבי. בהקשר זה נדון ההבדל בינם לבין דגם הפעילות הכלכלית של ההתיישבות הקולוניאלית האירופית. הדיון המשווה בין דגם ההתיישבות הציוני לבין זה הקולוניאלי מרתק וחדשני ומלמד על ההבדל בין מטרותיה של תנועה לאומית לבין אלו של מתיישבים שעניינם בעיקר בפיתוח כלכלי.

הפרק השלישי מהווה במידה רבה המשך לזה הקודם ומרחיב את הדיון הכלכלי אל היחסים שהתפתחו בין המתיישבים היהודים לתושביה הערבים של הארץ. גם בפרק זה מנתח פרופ' טרואן את ההבדלים שבין המפעל הציוני לבין ההתיישבות הקולוניאלית האירופית ביחס לתושבי המקום ובתוך כך עומד על הסיבות ליצירתה של מערכת כלכלית ציונית נפרדת ככורח של הצורך להשיג את המטרה הלאומית. הפרק האחרון בחלק זה עוסק בהיבט הביטחוני של ההתיישבות ובצורך לתכנן ישובים כך שיוכלו לשמש מעין מבצרים בעת חירום על מנת למנוע את נטישתם שמשמעותה הייתה אבדן של מאחז טריטוריאלי וצמצום השטח **שהלכה למעשה** שנכלל בתחומו של המפעל הציוני.

החלק השני שכותרתו "ציון העירונית" עוסק בהתפתחות המערך העירוני של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. מאחר והמערכת ההתיישבותית הציונית העדיפה את ההתיישבות הכפרית בתהליך בניית המרחב והחברה הציונית, גם המחקר ההיסטורי והחברתי היה מוטה משך עשרות בשנים בכיוון זה. המחקר שעסק בראשיתה והתפתחותה של המערכת העירונית בארץ ישראל בכלל וזו היהודית-ציונית בפרט החל בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת עת פרסמו גיאוגרפים היסטוריים מספר מחקרים שהתמקדו בהתפתחותן של ירושלים ויפו.⁵ הסוציולוג אריק כהן כתב מחקר חלוצי על העיר באידאולוגיה הציונית, ומחקר מקיף על התפתחות המערך העירוני היהודי בארץ ישראל פורסם במחצית שנות התשעים על ידי הגיאוגרף עמירם גונן.⁶

הגם שלא היה הראשון שעסק בהתפתחות המערך העירוני, מחקריו של פרופ' טרואן תורם רבות להבנת מקומה המרכזי של העיר במסגרת המפעל הציוני. הפרק הראשון בחלק זה מתמקד בתל אביב כיצירה מרכזית של הזרם הבורגני בתנועה הציונית. תל אביב מוצגת אף היא כתולדה של תפיסת עולם חברתית-כלכלית שהתגבשה באירופה במהלך המאה התשע עשרה ושביקשה

לעצב מרחבים עירוניים על פי תפיסות אידאולוגיות-אוטופיות, ושאותן, ברוח גישתו של הרצל, ביקשו מייסדיה להתאים לצרכיה של התנועה הציונית. יחד עם זאת, הריכוז הגדל והולך של בני מעמד הפועלים בתחומה של העיר חייב גם את תנועת העובדים הציונית לתת את דעתה לפיתוח דגמים עירוניים שתאמו את תפיסות העולם הסוציאליסטית.

הפרק השני בחלק זה עוסק בהתפתחות המערכת העירונית מחוץ לתל אביב ובראש וראשונה בהתפתחותה של חיפה שבניגוד ליפו ולסביבתה הייתה למוקד עניין של השלטונות הבריטיים, בעיקר בראיה אסטרטגית אימפריאלית. בחיפה חבר עניינה של התנועה הציונית לזה של הבריטים ועל כן תכנונה והתפתחותה כעיר נמל מודרנית וכמרכז תעשייתי ומסחרי, כולל של אזור המפרץ, היה במידה רבה תולדה של שותפות אינטרסים זו. העניין בפיתוח משאבי הארץ ותשתיתה הכלכלית היה אף הוא משותף לבריטים ולתנועה הציונית, וכתוצאה מכך התאפשר לשניים מגדולי היוזמים מן הסקטור הפרטי, פנחס רוטנברג מייסדה של חברת החשמל ומשה נובומייסקי שהקים את מפעלי ים המלח, לפתח מיזמים שתכליתם הקמת תשתית כלכלית בנוסח אירופי מודרני. בפרק השלישי בחלק זה והשביעי בספר כולו שולל פרופ' טרואן את הצגתה של ההתיישבות העירונית הציונית כחלק של מפעל אימפריאלי – קולוניאלי שכן הקשריה התרבותיים והפוליטיים היו יהודיים – לאומיים. זאת גם אם יסודות האוטופיה העירונית הציונית היו אירופיים והשאיפה לפיתוח של אזורי פריפריה חוץ אירופיים שאפיינה את הזרם הליברלי בקרב האימפריאליסטים הבריטיים, שמשה הראה למתכננים ולמנהיגים ציונים שראו בפיתוח הארץ תועלת לאוכלוסייה כולה ולא ליהודים לבדם.

חלקו השלישי של הספר עוסק בשנים שמאז הקמת מדינת ישראל ועד לתחילת המאה ה-21. הפרק השמיני בספר שהוא הראשון בחלק זה עניינו הקשר בין מדע לפוליטיקה בתהליכי הבניית התודעה והמרחב הציוני-ישראלי. הן בתחום מדעי הרוח שבמסגרתו המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי גויסו לטובת יצירתו של אתוס לאומי והן בתחומי התכנון, מדעי החברה והמדעים המדויקים שתוצריהם שמשו לפיתוח הארץ הלכה למעשה.

הפרק התשיעי עוסק בפיתוח המערך העירוני הישראלי ובעיקר בערים החדשות שנועדו להיות המקבילה העירונית להתיישבות הכפרית שתכליתה היאחזות באזורי הפריפריה של המדינה החדשה. פרופ' טרואן עומד על ההקשר האוניברסאלי של ערים חדשות, גישה שהייתה מקובלת במדינות רבות באירופה ומחוצה לה ככלי מרכזי בפיתוח אזורי פריפריה וכאמצעי לפתרון בעיות כלכליות, חברתיות ופוליטיות שנוצרו בכרכי הענק שהתפתחו מאז ראשית המהפכה התעשייתית. מקור התפיסה בדבר בנייתן של ערים חדשות היה בבית היוצר האירופי-מודרניסטי,

אך לא בכך טמונים זרעי כישלוננו אלא בחוסר היכולת ליישמה על ידי ממשד ממשלתי חסר ניסיון. הראשונים שעמדו על תוצאות כישלון זה היו אנשי אקדמיה בעיקר מתחום הסוציולוגיה, שבניגוד לביקורת שהופנתה נגדם על ידי סוציולוגים ביקורתיים לא שיתפו פעולה עם מדיניותו הכושלת של הממשד.

הפרק העשירי עוסק במערך היישובי הכפרי הישראלי מאז מלחמת העצמאות, עבור דרך ההתפכחות שחלה בשנות החמישים המאוחרות מרעיון מרכזיותה של החקלאות בכלכלתה של המדינה, ועד תנופת ההתנחלות בשטחים מאז 1967 ובניית המערך היישובי היהודי בהם. בפרק האחד עשר נדונים בנייתה ועיצוב מרחבה של ירושלים כעיר בירה בשני העשורים הראשונים והמכוננים של מדינת ישראל. הפרק השנים עשר הוא למעשה המשכו ודן בתהליכים ובתמורות שהתחוללו בירושלים מאז מלחמת ששת הימים. הפרק המסיים של הספר הוא אחרית דבר ובה מבקש פרופ' טרואן לבחון לאור העבר את תהליכי העיצוב והפיתוח של מדינת ישראל בעתיד ומסיים בצורך להביא לנורמליזציה של הקיום הישראלי על מנת לשמר את הישגיו המופלאים של המפעל הציוני.

מבט העל המאפיין את הספר מאפשר ראייה כוללת ומקיפה של המפעל הציוני מאז ראשיתו ועד לתחילת המאה הנוכחית. יחד עם זאת לא ניתן למצות באופן יסודי ומקיף את הדין בכל הנושאים הקשורים בהקמתו. כך למשל בפרק השלישי העוסק בפן הכלכלי של יחסי יהודים וערבים לא נזכר שבמשך כל ימי המנדט היה המשק היהודי תלוי באספקת המזון מהסקטור החקלאי הערבי וכן שלמרות שהכלכלה הערבית והיהודית התנהלו כמערכות נפרדות, היו ביניהם קשרים הדוקים שבאו לידי ביטוי בעיקר במרחבים העירוניים הגדולים – מטרופולין יפו-תל אביב, ירושלים וחיפה. כמו כן אין מוזכרת בספר סיבה מרכזית לכישלון של הערים החדשות והיא חוסר התאום ששרר בין מערכת התכנון הכפרית בהנהגת הממשד המיישב של התנועה הציונית לבין מערכת התכנון הממשלתית שבראשות האדריכל אריה שרון שהגתה את הקמת הערים החדשות. כישלון של ערי הפיתוח היה גורם לסחף שהביא למהפך של 1977 אך דומה שדווקא משקלם של תושבי שכונות העוני וריכוזי המעמד הבינוני הנמוך בערים הוותיקות היה זה שהכריע את תוצאת הבחירות לטובת הליכוד.

הספר סובל מחוסר עריכה קפדנית שבאה לידי ביטוי בשגיאות עובדתיות מיותרות הפוגעות בהנאה שבקריאתו. בשנת 1900 העביר הברון רוטשילד את הטיפול בנכסיו בארץ לידי חברת יק"א ולא לפיק"א שנוסדה רק בשנת 1923 (עמ' 18), כוחותיו של אלנבי לא נכנסו לירושלים בדצמבר 1918 אלא שנה לפני כן (עמ' 116) ובאר שבע נכללה במסגרת תוכנית החלוקה מ-1947

בתחומי המדינה הערבית, בניגוד למצוין במפה בעמ' 163. אך גם בכך אין לערער על העובדה שספרו של פרופ' טרואן הוא ספר יסוד המציג את המפעל הציוני בצורה מרתקת, על הצלחותיו ועל כישלונותיו, קריאת חובה לכל המתעניין בהיסטוריה, בכלכלה, בחברה ובתרבות של הארץ במאה ועשרים השנים האחרונות.

לתחתית העמוד הראשון

* ארנון גולן, החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה. דואר אלקטרוני:

agolan@geo.haifa.ac.il

הערות שוליים

¹ S. Ilan Troen, *Imagining Zion: Dreams, Designs, and Realities in a Century of Jewish Settlement*. New Haven and London: Yale University Press, 2003.

² המהדורה האחרונה והמעודכנת: א. ביין, *עלייה והתיישבות במדינת ישראל*. ירושלים: עם עובד והספרייה הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית, 1982.

³ A. Kellerman, *Society and Settlement: Jewish Land of Israel in the Twentieth Century*. Albany: State University of New York Press, 1993.

⁴ B. Kimmerling, *Zionism and Territory*. Berkeley: The Institute of international Studies, 1983; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli Palestinian Conflict, 1882-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

⁵ י. בן אריה, *עיר בראי תקופה*. ירושלים: יד יצחק בן צבי, כרכים א, ו-ב', תשל"ז ותשל"ט; ר. קרק, *יפו, 1799-1917*, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ה.

⁶ E. Cohen, *The City in Zionist Ideology*. Jerusalem: The Hebrew University, 1970; A. Gonen, *Between City and Suburb: Urban Residential Patterns and Processes in Israel*. Aldershot: Avebury, 1995.